

ÖTVENHAT- ÉRTELMEZÉSEK

STANDEISKY ÉVA

Az 1956 ötvenedik évfordulójára megjelent számos könyv közül elég kevés váltott ki szélesebb körű érdeklődést, de Kende Péter esszémonográfiája, az *Eltékozolt forradalom?* közéjük tartozik.¹ A reflexiók közül Gyáni Gábor vitaindítónak szánt tanulmánya érdemel megkülönböztetett figyelmet.² Kende és Gyáni követ dobott az ötvenhat-kutatás állóvizébe.

Van, aki ötvenhat tudományos feldolgozhatóságát is megkérdőjelezi. Szilágyi Ákosnak Kende könyve kapcsán született írását a történelemtudomány iránti szkepszis hatja át. Szilágyi az 1956-ot tudományos tárgyként vizsgáló politikatörténeti kutatásokkal és politikaelméleti koncepciókkal szemben csak a művészi-esszé-gondolkodástól remél „pezsdítő szellemi és politikai hatást”.³ Kende könyvét is ide sorolja.

Sok történész – úgy tűnik – valóban nem képes beilleszteni kutatási tárgyát a saját korába. Ideológiai kli-séikkel vagy éppen mindenféle állásfoglalástól irtózó sterilitásukkal riasztják el az olvasókat. Nem a múlt erőltetett aktualizálása a kiváncsi, hanem az értelmes együttélés a múlttal, felismerve, hogy minden múltbeli történésnek valamilyen módon kapcsolódnia kell a jelenhez.

S éppen ez a probléma. A hivatalos emlékezet lekerkített, egyértelműen pozitív értékelésre vágyik, amit lehetetlenné tesz ötvenhat napi ideológiai, politikai ki-sajátítása, ami az árnyalt értékelésre törekvő tudomá-nyos munkákat nemegyszer a vitázó felek harci eszkö-zeivé silányítja. Az érvek higgadt ütköztetése helyett az indulatos interpretációk csatája megnehezíti ötvenhat (át)értékelését.

A *forradalom* egykor egyértelműen pozitív tartalma mára megkérdőjeleződött, devalválódott. Ahogy Gombár Csaba írja: „Maga a forradalom mára egyre inkább negatív jelentésű a társadalomtudományi közbe-szédben. [1956-hoz] jobbra nem kapcsolódik külön-ösebb pozitív érzélem a meggyőzni kívánt fiatalabb nemzedékekben. [...] A forradalom szó, bármire is ra-gasztják, ma egyre inkább taszít, mint vonz. [...] a né-hány nap, ami sokakban felkeltette a forradalom ro-

mantikus érzését, hatalmas megtorlásba fordult. A győztes és vesztes forradalmak egy dologban nagyon megegyeznek: a végük mindig a rettenetes megtorlás. Talán ez is oka annak, hogy a forradalmi megoldások nimbusza elveszett.”⁴

Az *Eltékozolt forradalom?* nagyon szomorú könyv – írja Kovács János Mátyás.⁵ Talán arra gondol, hogy Kendének fájdalmas és kiábrándító lehetett látni ötvenhat erózióját, azét a forradalomét, amely a Kádár-rendszer évtizedeiben reményt adott a demokrácia emigrációba kényszerített vagy hazájában hallgatásra ítélt híveinek, 1989–90-ben pedig a rendszerváltozás legmagasztosabb pillanatait hívta életre, hogy aztán „eljusson” 2006 őszéig, szimbólumainak a demokrá-cia gyengítését szolgáló, politikai kisajátításáig.

Kende könyve végén reagál a 2006. szeptemberi tör-ténésekre. Ezt a fejezetet valóban némi melankólia hatja át míg a többi fejezetben nyoma sincs a borúlá-tásnak, igaz, a lelkesedésnek sem. Józan optimizmus-nak, a szavak meggyőző erejébe vetett hitnek annál in-kább.

A forradalmat eltékozoltuk, sugallja a könyv címe, ám a hozzáillesztett kérdőjel más értelmezést is meg-enged. Valóban eltékozoltuk-e a forradalmat, vagy ép-pen most jött el az ideje, hogy közelebb férközhessünk a lényegéhez?

FOGALMI PROBLÉMÁK

Van-e értelme egyáltalán arról beszélni, mi is volt ötvenhat? Forradalom? Népfelkelés? Segíti-e a tisztánlá-tást a *forradalom* elé illesztett – nemzeti, demokratikus, korrekciós, megszakitott stb. – jelző? E kérdésekről azóta is megoszlanak a vélemények.

„Jó, ha észben tartjuk, hogy minden értelmes beszéd alfája a szavak pontos használata, s ha ez valamilyen okból nehézségbe ütközik, akkor szükségessé válik, hogy miből is ered a használt fogalom két- vagy több-értelműsége. Meglehet, a terminológiai vita ezután sem zárul le, de legalább tudjuk, hogy miről beszél-ünk” – írja Kende, de ötvenhatra maga sem ad pon-tos definíciót.⁶ A *forradalom* szó melletti legfőbb érve az, hogy ötvenhatban az emberek többsége természe-tes egyértelműséggel ezt használta a történések meg-nevezésére. Rainer M. János figyelte fel arra, hogy az *Eltékozolt forradalom?*-ban Kende kerüli az ideologikus értelmezéseket. „Velük szemben mintha az egyszerű, vállaltan a hétköznapihoz közelítő fogalomalkotást ré-szesítené előnyben”, nehogy nehezítse annak az általa

1 ■ Kende Péter: *Eltékozolt forradalom?* Új Mandátum, Bp., 2006.

2 ■ Gyáni Gábor: *Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról. BUKSZ, 2007. tavasz, 41–49. old.*

3 ■ Szilágyi Ákos: *Kende Péter: Eltékozolt forradalom? 2000, 2007. április (Margináliák rovat), 57–73., itt 62. old.*

4 ■ Gombár Csaba: *Nyári jegyzetek (2. rész). 2000, 2007. május, 4–5. old.*

5 ■ KJM megjegyzése a margón Szilágyi idézett esszéjéhez.

6 ■ Kende: *i. m.* 106–107. old.

feltett kérdésnek az átgondolását, hogy „mi a *ba*” ötvenhatossal.⁷

Egyre többen emlegetik 1956-ot népfelkelésként, mintegy tagadva a gyökeres változások korabeli igényét. Szabó Márton következetesen népfelkelésről ír,⁸ s Kovács János Mátyás sem tartja forradalomnak ötvenhatot.⁹ Gyáni Gábor a *népfelkelés* fogalmát eleve használhatatlannak véli ötvenhat értelmezésében. A *Pallas Nagy Lexikon*ra hivatkozva állítja, hogy e terminus ötvenhatra alkalmazása „a fogalomtörténet szempontjából képtelenség”.¹⁰ A *felkelés, nemzeti felkelés* fogalmat azonban maga is használja.

Gyáni Váli A. Ferencet azok közé sorolja, akik nem tartják forradalomnak ötvenhatot. „Ötvenhat nem forradalmi eseményként való beállítása a történeti irodalomban is hamar lelkes szószólókra lelt. Az ötvenhatos disszidens Váli Ferenc 1961-ben megjelent testes monográfiája már a címével (és kivált alcímével: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*)¹¹ hitet tett e koncepció mellett” – írja.¹² Válinál a cím és az alcím inkább ötvenhat okaira és október 23. következményeire utal, de Váli nem vonja kétségbe, hogy 1956 őszi forradalom zajlott Magyarországon: részletesen elemzi a forradalom szakaszait, értelmezi jelenségeit.¹³ Gyáni maga is idéz olyan mondatot, amelyben Váli forradalomnak nevezi ötvenhatot.¹⁴

Ha ötvenhatban csupán annyi történt volna, hogy az emberek a sztálinista diktatúra ellen és a függetlenségért az utcára vonultak, és elkergették, megbüntették korábbi előjáróikat, akkor valóban nem beszélhetnénk forradalomról. A függetlenségi harc még nem forradalom, a szocializmus megjavítására tett reform-erősítés sem az.

A *forradalom*nak két alapértelmezése van: az egyik a jakobinus gyökerű radikális szocialista,¹⁵ a másik a szintén a francia forradalomra visszavezethető értelmezés, amely szerint a forradalom nem más, mint a polgári demokrácia megvalósítása előtt tornyosuló akadályok erőszakos lebontása. Az első értelmezésben a XX. században csak az 1917. októberi orosz, illetve az 1919. márciusi magyar kommün – ismertebb nevén proletárdiktatúra vagy Tanácsköztársaság – volt forradalom, 1944–45 csak annyiban, amennyiben előszobája volt a kommunista hatalomátvételnek. A másik értelemben 1848 és 1918 volt forradalom, valamint 1944–45 is, hiszen a „régí rend” megdöntésének célja mindhárom esetben a polgári értékrend érvényesülése előtti akadályok erőszakos eltávolítása volt.

Kende a *népfelkelés* fogalmát kevésnek találja ötvenhat megnevezésére, amivel nem lehet nem egyetérteni. A *forradalom* fogalom gazdag politikai és elméleti irodalma ugyanakkor nem könnyíti meg az értelmezését. Kende sorra vesz néhányat: „A politikai forradalomnak [...] egyik fontos ismérve a kormányzati rendszer összeomlása [...] akkor beszélhetünk forradalomról, amikor a fennálló politikai rendet egy attól gyökeresen eltérő másik váltja fel”;¹⁶ „forradalmon nem egyszerűen néplázadást vagy politikai forrongást értünk, hanem olyan, az egész politikai közösségre kiterjedő

politikai mozgást, amely a fennálló politikai rendszert megdönti és valami mással helyettesíti. Nos, ilyen kiterjedésű és hatású mozgás a szovjet uralmi rendszeren belül a kezdetektől egészen 1989-ig sehol másutt, mint Magyarországon nem volt.”¹⁷ Lehet-e visszafelé értelmezni egy történelmi fordulatot? Ami közös 1956-ban és 1989-ben, az az idegen uralom megszüntetésének vágya. 1956-ban ez kiváltotta a Szovjetunió fegyveres beavatkozását, 1989-ben már maga a Szovjetunió is szabadulni szeretett volna szatellitjeitől: „boldogtalanul” elengedte őket. (Kende más helyütt viszont ezt írja: „S bár az 1989–1990-es fordulat sok tekintetben ’56 szimbolikus felélése is volt [...] a dicsőséges előzményekre való sűrű hivatkozások ellenére a ’89-es fordulat alapján a forradalmat követő évtizedekből, nem pedig a forradalomból magából nőtt ki.”¹⁸) A fentiekből az következik, hogy 1956-ban a cél nem a kommunista diktatúrán belüli, 1953–1955 közötti reformperiódus folytatása, hanem a polgári demokrácia megteremtése volt, ugyanúgy, mint 1989-ben. Az az erőszak azonban, amellyel 1956-ban a nemzeti függetlenség kivívása és a kommunista uralom megdöntése megvalósult, 1989-ben nem volt kívánatos, vagyis az erőszak a forradalomnak nem lényegi eleme, hanem lehetséges velejárója. Így volt 1848-ban is: Gyáni Deák Istvánra hivatkozik, aki ezzel foglalkozó könyvének a *Törvényes forradalom* címet adta.

Gyáni bemutatja a *forradalom* két általános értelmezését – 1789-ig a *revolutio* a visszatérés, utána pedig a permanens előrehaladás jelölésére szolgáló fogalom –, majd áttekinti az 1957-es kezdetektől napjainkig a különféle, ötvenhatot értékelő fogalmak – munkásforradalom, nemzeti felkelés/szabadságharc, antitotalitárius nemzeti megmozdulás/forradalom – mellett felhozott történelmi és filozófiai-ideológiai érveket.

7 ■ Rainer M. János: Újragondolni ötvenhatot. *Mozgó Világ*, 2007. május, 104. old. (kiemelés az eredetiben).

8 ■ Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 2007. május, 164. old.

9 ■ „[H]étszer megmondolnám (Kende csak hatszor teszi), hogy forradalomnak nevezek egy pár hetes felkelést [...] talán lehetett volna forradalom is belőle” – írja KJM Szilágyi Ákos cikkének margójára, i. h. 66. old.

10 ■ Gyáni: *i. m.* 42. old.

11 ■ Harvard University Press, Cambridge, 1961.

12 ■ Gyáni: *i. m.* 42. old.

13 ■ Lásd mindenekelőtt a következő fejezeteket: *The Fourth Phase. The Revolution, 1956* (243–382. old.); *The Fifth Phase. Aftermath of a Revolution, 1957–1961* (383–492. old.). Egyébként Kende ugyanúgy, mint Váli, könyve utolsó fejezetének címét emeli könyvcímmé.

14 ■ Uo. 44. old.

15 ■ Kassák Lajos megfogalmazásában: „a forradalom nemcsak a múlt befejeződése, hanem egy ismeretlen jövő kezdete is.” Kassák Lajos: *Egy ember élete*. II. köt., Magvető, Bp., 1983. 437. old.

16 ■ Kende: *i. m.* 110. old.

17 ■ Uo. 120. old. Pár sorral odébb Kende „teljes értékű forradalomnak” nevezi ötvenhatot.

18 ■ Uo. 180. old.

19 ■ Ez utóbbira Rainer is kitér idézett írásában (104. old).

20 ■ Kende: *i. m.* 111. old.

21 ■ Uo.

Kende és Gyáni is sorra veszi azokat az események után közvetlenül vagy rövid idővel született értékeléseket – Raymond Aronét, Hannah Arendtét és másokét –, amelyek közül az *antitotalitárius forradalom* kifejezés vált a legelterjedtebbé. Az 1989-es rendszerváltozással ötvenhatot összekapcsoló antitotalitárius jelző Kende-nél arra szolgál, hogy elfedje, elkendőzze az értelmezés során óhatatlanul felvetődő problémákat – véli Gyáni –, hiszen valaminek az elvetése csak visszatérés lehet a megelőző állapothoz, ami ötvenhatot „csupán” *revolútióvá* teszi. De mi az, amihez ötvenhat vissza akart térni? Gyáni Condorcet-t idézve állapítja meg, hogy ötvenhat a szabadság megteremtését célzó forradalmi eszménynek felel meg, arról azonban nem ír, hogy ötvenhatban az emberek miben látták megtestesülni a vágyott szabadságot. Mintha a *forradalomnak* csak egyetlen, a francia forradalomból eredeztethető és a marxisták, majd a bolsevisták által kisajátított „modern” értelmezése volna, s más rendszerváltó átalakulásra a *forradalom* szó már nem is lenne alkalmazható. Gyáni szerint a *forradalom* terminus napjainkra ideologikussá, transzhistorikussá vált, s csak érzelmi okokból, mintegy megszokásból ragaszkodunk hozzá, pedig a tudományos diskurzus számára sokkal elfogadhatóbb a felkelés, lázadás, szabadságharc vagy polgárháború kifejezés. Önmagában ezek egyike sem tölti ki azt a jelentéstartományt, ami a *forradalom* szóhoz tartozik.

Ma már idejétmúlt ötvenhat legfőbb jellegzetességének az antitotalitárius irányultságot tekinteni. Nem csupán a Szovjetunió összeomlása miatt, hanem elsősorban azért, mert nem segíti ötvenhat sokféleségének megértését, nem segít abban, hogy az 1956-os magyarországi történelemet elkülönítsük a tábor többi országának diktatúraellenes megnyilvánulásaitól, s gátolja a letűnt Kádár-rendszer árnyaltabb értékelését is.¹⁹

22 ■ Saját kutatásaimra hivatkoznék, amelyeknek eredményeit tanulmányokban tettem közzé. 1945-re vonatkozóan: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In: Rainer M. János – Ständeiskys Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. Évkönyv XIII. 2005. 1956-os Intézet, Bp., 2005. 54–91. old.; Szekfű Gyula időszerezése. *Élet és Irodalom*, 2005. július 8., 12–13. old.; Kaszák, az ember és a közszereplő. Gondolat, Bp., 2007. 1956-ra vonatkozóan: Veszprém megye. In: Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. II.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2006. 397–436. old.; „Forradalomcsinálta népképviseltek” Helyi hatalom az 1956-os forradalomban. *Századok*, 2006. 5. szám, 1235–1287. old.; Eszmék az 1956-os forradalomban. *Múltunk*, 2006. 4. szám, 186–222. old. Németül megjelent változata: Ideen und Ideale der ungarischen Revolution. In: Rüdiger Kipke (Hrsg.): *Ungarn 1956. Zur Geschichte einer gescheiterten Volkserhebung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden 2006. 66–96. old.

23 ■ Richard Rorty szerint a hazaszeretet posztzionális patriotizmus. „A »nemzeti demokrácia« nem egyetemes, vagyis a szó eredeti értelmében nem demokrácia» – fűzi hozzá méltatója, I. Boros János: Filozófia és igazságosság. Richard Rorty (1931–2007). *Élet és Irodalom*, 2007. június 15., 10. old.

24 ■ Trencsényi így folytatja: „van-e liberális »pozitív 1848«, amit szembeállíthatunk a »negatív« nacionalizmussal, vagy pedig sokkal kevésbé egyértelműek a határvonalak? Azt gondolom, hogy Habermas alkotmányos patriotizmusa igen gyenge lábakon áll, bármennyire is szeretné(n)k hinni benne.” Margiánia Szilágyi Akos írásához. i. h.. 66. old.

Mindent összevetve lényegi különbség nincs Kende és Gyáni értelmezése között. Mindketten – ha egyértelműen nem mondják is ki – a polgári demokráciához való visszatérésben látják ötvenhat lényegét, csak Kende 1989-cel rokonítható *antitotalitárius forradalomnak* tartja, Gyáni pedig a forradalom permanenciáját tagadó *revolúciónak*. Ezzel a leggyakoribb korábbi értelmezés – mely szerint a felkelők zöme a kommunista diktatúra nemzeti irányultságú demokratizálását kívánta – kérdőjeleződik meg.

A polgári demokrácia iránti igény ötvenhatos megjelenésére Kende Péternél inkább kételyei utalnak. A „november 1-jei rendszerváltozás nemzeti szinten tulajdonképpen csak óráig tartott” – állítja, feltehetően Nagy Imre koalíciós kormányának megalakítására gondolva.²⁰ Továbbá: a rendszerváltozás „inkább a felekben történt meg, mint a valóságban” – írja.²¹ Emellett azért kérdőjelet tennék, ugyanúgy, mint az 1945. évi demokratikus változásokról szóló megállapításai mellé. Az 1945-ös és 1956-os helyi hatalomcsereket menetének és a politikai erők artikulációjának vizsgálata egyaránt azt bizonyítja, hogy a rendszerváltozás iránti tömeges igény igenis eljutott – ha csupán hetekre, hónapokra is – a megvalósítás szintjére.²²

Abban konszenzus van, hogy ötvenhat lényegét a *nemzeti* és a *demokratikus* jelző fejezi ki leginkább. A nagy egyetértés mintha felmentené a vizsgálódókat e két fogalom megjelenési formáinak behatóbb vizsgálata alól. Vajon mennyiben volt demokratikus ötvenhat, s miben állt nemzeti jellege? A szovjet elnyomás elleni fellépés és az egyes nemzeti sérelmek felemlegetése mellett milyen további érvek szólnak ötvenhat nemzeti jellege mellett?

Van-e egyáltalán nemzeti vagy nemzetállami demokrácia?²³ A *nemzeti* vagy a *demokratikus* jelző fejezi ki inkább ötvenhat lényegét? Elválasztható-e egyáltalán a kettő egymástól? A kossuthi szabadságharc emléket a „nemzet-vallás” társadalmisította, írja Trencsényi Balázs, s azt állítja, hogy a „modern politikai közösségek közösség-konstituáló élményei és rítusai” nem választhatók el a nacionalista szimbolikától.²⁴

A *nemzeti demokrácia* többféleképpen értelmezhető. Ötvenhatban Magyarországon az embereknek nem csupán a demokráciáról voltak eltérő elképzeléseik a nemzetin is mást és mást értettek. Talán csupán a szovjetellenességben, a függetlenség vágyában volt egyetértés, a követendő nemzeti hagyományokról azonban erősen megoszlottak a vélemények. A szovjetellenességhez társulhatott antikommunizmus, de kommunisztapártiság is. Szovjetellenes nemzeti kommunistának nevezhetők a kommunista párton belüli reformellenzék tagjai, Nagy Imre kommunista és nem kommunista hívei, s holdudvarukba sorolhatók az antikapitalista népiek. A forradalom alatt kezükben volt majdnem az egész sajtó, a rádió, e médiumokban egyaránt ők voltak a mérvadók. (Október végén csak az arány fordult meg a népiek javára, és megjelentek a tőlük független médiumok is.) A stencilezett, az írógéppel és kézzel sokszorosított rólapok jóval változatosabbak

voltak, nem beszélve a tüntetéseken, gyűléseken skandált jelszavakról, sarkos kijelentésekről. Talán az azonos típusba tartozó történeti források relatív bőségével is magyarázható, hogy eddig kevesebb figyelem fordult a forradalom jobboldali, konzervatív nemzeti és keresztény szellemiségű megnyilvánulásai felé.

Vajon megszűnt-e ötvenhatban a magyar politikai közösség kettészakítottsága? Átfordult-e a pozitív jelentésű „nemzeti” ambivalens értelmű „nacionalizmusba”? A Kende könyvéből kiolvasható válasz az első kérdésre igenlő, a másodikra tagadó (illetve nem is foglalkozik vele).

A forradalom nemzeti vonatkozásainak sokfélesége, ellentmondásossága nem igazán keltette fel a figyelmet. Váli A. Ferenc idézett könyve ebben kivételnek tekinthető. Kende sem tér ki rá, Gyáni azonban Válit idézve tudományos diskurzus tárgyává teszi a problémát. A szélesebb igényt Szilágyi Ákos esszéje sejteti. A növekvő érdeklődésben napjaink anakronisztikus elemekkel terhes újnacionalizmusa is szerepet játszhat.

Váli szerint – írja Gyáni – „a szovjet-orosz nacionalizmus és a marxista-leninista internacionalizmus által szított (vagy csupán általuk felébresztett) helyi nacionalizmusból fakadt az események gyúanyagát képező *ressentiment*; az emberek szabadságvágya ugyanakkor csak ennek hatására válik feszítő erővé. »1956 őszén mind a magyar nacionalizmus, mind a szovjet-orosz imperialista nacionalizmus felszínre tört, majd frontálisan ütközött egymással.« A szabadság és a demokrácia iránt kinyilvánított óhaj így csak másodlagosan járult hozzá az események ismert alakulásához.”²⁵ Gyáni – úgy tűnik – csak azért foglalja össze Váli koncepciójának lényegét, hogy a szerzőt besorolhassa azok közé, akik kétségbe vonják ötvenhat forradalom mivoltát. Váli könyve ennél sokkal több figyelmet érdemel. A mai ötvenhat-diskurzusban negyvenhat évvel ezelőtt megjelent monográfiájával ő tűnik az egyik legkorszerűbbnek: felismerte és elemezte a szinte az egész lakosságra kiterjedő rendszerváltási igényt, s időtálló tudott mondani a forradalmi szervek tevékenységéről. Amit pedig ötvenhat nacionalista jellegéről ír, izgalmas és igazolható tudományos felismerés.

„Miért viselkedtek másként a magyarok, mint a Szovjetunió lakói?” – teszi fel a kérdést Váli. Válasza: „Magyarország különleges *ressentimentje* és agresszivitása a magyar nemzeti hagyományoknak, a sztálini terrorizmus és önkényuralom intenzitásának, a Nagy Imre első miniszterelnökségéhez fűződő remények megcsalásának, a szovjet vezetők vakságának és provokációinak és végül az idegen fegyveres agresszióknak tudható be. A magyar nemzeti karakterrel és történelemmel, a magyaroknak a szovjet kommunista uralommal kapcsolatos eltérő tapasztalataival magyarázható, hogy a magyarok miért cselekedtek másként, mint a többi alávetett ország lakói.”²⁶ A nacionalizmus Magyarországon (is) mintegy ellenméregként funkcionált a kommunista mérgezés ellen, jegyzi meg Váli, miután sorra vette a kommunista ideo-

lógia és a nacionalizmus strukturális jellegzetességeit. Ezek szerint a kommunista ideológia normatív, dogmatikus, determinista, hiten alapuló (*fideistic*) és univerzalista, a hagyományos nacionalizmus ezzel szemben antidogmatikus, szubjektivistá, megengedi a vezetőkkel vagy az eszmékkel szembeni kételkedést (*skeptical*) és lokálpatrióta (*parochial*).²⁷

Váli nyomán megkockáztatható, hogy nem a *forradalom* és a (*nép*)*felkelés* fogalom közötti választás lendítheti előre a kutatást. Sürgetőbb feladat az ötvenhatos történésekkel közvetlenül kapcsolatos fogalmak pontosítása. Mit értünk demokrácián, nacionalizmuson, népen, forradalmi szerveken, új intézményeken? A korabeli zűrzavaros szóhasználat ötvenhat egy nem eléggé hangsúlyozott jellegzetességére vezethető vissza. Arra, hogy – eltérően a korábbi forradalmaktól – nem volt olyan központi szerv, amelyhez a települések, járáások, megyék, régiók lakói igazodhattak volna. 1918-ban fel lehetett esküdni a Magyar Nemzeti Tanácsra, 1944–45-ben központi iniciatívára mindenhol nemzeti bizottságok alakultak, a széles nemzeti, antifasiszta összefogást jelképező Ideiglenes Nemzeti Kormányt el lehetett fogadni központi, legitim erőnek. 1956-ban október 28-ig a kommunista irányítású kormányt a lakosság illegitimnek tekintette, s a Nagy Imre meghirdette fordulat sem tudta kitölteni a legitímációs űrt. A magukra utalt helyiek többnyire saját kútfőből merítettek, amikor létrehozták forradalmi szervüket, amelynek olyan nevet adtak, ami éppen az

25 ■ Gyáni: *i. m.* 42. old. Szilágyi Ákos 2007-es gondolata rokon azzal, amit Váli 1961-ben fejtett ki: „A sztálini államszocializmus 1945 után nyíltan oroszosító változatának szolgái másolását a Rákosi-korszakban megpróbálták egyfajta »nép-nemzeti« magyar ruhába öltöztetni, jobbra a magyar történelem forradalmi-szabadságharcos hagyományát sajátítva ki és fordítva szembe a polgári hagyománnyal. Az idegen mintának a sajátosan szelektált nemzetivel való önkényes kombinációja – a nemzet legsajátabb forradalmi-szabadságharcos hagyománya jegyében – csak arra volt jó, hogy még jobban kiélezze az idegen és gyötrelmesen rossz minta és a sajátosan nemzeti közötti ellentétet, fokozza a világháború »abszolút vesztesévé« vált magyarok amúgy is erős nemzeti frusztráltságát.” Szilágyi: *i. m.* 65. old.

26 ■ Váli: *i. m.* 496. old.

27 ■ Uo. 498–499. old.

28 ■ Hajdu Tibor: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle*, 2006. 3–4. szám, 314. old.

29 ■ Kende: *i. m.* 167. old.

30 ■ Uo. 96. old. Az én kiemeléseim – S. É.

31 ■ Uo. 171. old. Charles Gati Nagy Imre tevékenységét is kritikusan felülvizsgáló könyvében – *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Bp., 2006. – a „botcsinálta” jelző fejezetcímben szerepel (*A botcsinálta forradalmár*). Kende Péter nem osztja Nagy Imre megítélésében Gati véleményét. Nála Nagy Imre a forradalom heroikus kulcsfigurája; a miniszterelnök „fejlődéstörténetének” árnyalt bemutatására könyvében igen nagy hangsúlyt fektet. Nagy Imréről már számos mű látott napvilágot – mindenekelőtt Rainer M. János kétkötetes monográfiája –, azonban továbbra is keveset tudunk arról, hogyan ítélték meg a kortársak a forradalom napjaiban Nagy Imre ellentmondásoktól sem mentes ötvenhatos és azt megelőző tevékenységét.

32 ■ A dokumentum- és visszaemlékezés-kötetek legfeljebb felvetik ezeket a kérdéseket, a válaszokkal azonban – már műfajukból következően is – adósok maradnak.

33 ■ Kende: *i. m.* 52. old.

eszkükbe jutott. Számos helyen egyszerre volt használatban többféle elnevezés az új közigazgatási szervek: nemzeti bizottság, munkástanács, nemzeti tanács, forradalmi bizottság stb.

Olykor a pongyola vagy a tudományos közmegegyezést nélkülöző fogalomhasználat is világnézeti indíttatású, elhamarkodott általánosításokhoz vezet, s különösen a munkástanácsok november 4. előtti szerepe felértékeléséhez. (A munkástanácsok november 4. előtti szerepének felnagyítása Kendetől sem áll távol.) A forradalmi szervek értelmezetlen és követhetetlen korabeli elnevezéseinek összevissza használata csak azt eredményezheti, hogy még az érdeklődők kedve is elmegy a történések megismerésétől. Talán lehetne valamiféle rendet teremteni a fogalmi zűrzavarban.

A fogalmak tisztázásához a ma még elhanyagoltnak tűnő intézménytörténeti vizsgálódások is hozzásegítenének. Részletekbe menően fel kellene tární, milyen intézmények szűntek meg vagy veszítették hitelüket a forradalom alatt, s milyen újakat teremtett a forradalomban résztvevők kreativitása?

KENDE ÖTVENHAT-ÉRTELMEZÉSE

Amikor Kende Péter arról ír, hogy a Szovjetunió csatlós országai közül mért éppen Magyarországon tört ki a forradalom, különös hangsúlyt helyez a nemzeti sérelmekre, a kommunista hatalom demoralizálódására és a hatalmi elit belső széthúzására, aminek kezdetét az 1953 nyarán megindult reformfolyamat kudarcához kapcsolja. Ez kiegészíthető Hajdu Tibor megállapításaival: „az 1956-os földindulás akkor érte el az uralgó pártot, amikor annak társadalmi bázisa már leszűkül, hatalmi gépezete viszont még gyenge lábakon állt. Magán a párton belül is hasonló átmenet ment végbe: Rákosi és klikkje önhittségében és nem teljesen indokolatlan bizalmatlanságában szétverte a régi munkásmozgalmi káderek amúgy sem túl népes és egységes taborát, a »tisztaültű fiatalokból« épülő új apparátus még nem tudta pótolni azt.”²⁸ Mindkettőjük véleménye Váli A. Ferencével rokon.

Kende több helyen utal arra, hogy a forradalomnak nem volt „teljesen kikristályosodott programja. Hiszen a kommunista rendszer elleni harc nagyon különböző irányzatokat kapcsolt össze, amelyek törekvése csak a függetlenség kérdésében volt konvergens.”²⁹ Az 1956-os forradalom első napjainak káoszát mutatja, hogy a „szétzilált hatalomnak” „nem volt kivel tárgyalnia”: a spontánul létrejött fegyveres csoportok némelykor még azt sem tudták, kik a vezetőik – írja. 1956-ban a rendszerváltozás a Nagy Imre-kormány „újabb és újabb átalakításával” valósult meg: „November első napjaira Magyarországnak már nem kommunista kormánya volt, hanem olyan, nemzeti és demokratikus irányultságú országvezetése, amelyben a ’45 utáni magyar demokrácia *majdnem minden* színárnyalata képviselve volt. Magyarország tehát virtuálisan kilépett a kommunista világrendszerből, s *tulajdonképpen* ez a változás érdemli ki a »forradalom« nevet.”³⁰

A „majdnem minden” és a „tulajdonképpen” némi bizonytalanságot sejtet, ami csak erősödik, ha a felkelők felől nézzük a forradalmat. Nem volt olyan mérvadó politikai erő, amely a spontán népharagot mederbe tudta volna terelni. Nem annyira a felkelőcsoportok politikai képviselőinek hiánya okozta az összevisszaságot, mint inkább az, hogy nem létezett az eseményekre reagáló, korábban ellenzékben lévő, a hatalom végtelen megingásakor élre állni képes politikai csoportosulás. (Nagy Imrét és híveit nem sorolnám ide: az antisztálinista kommunisták – néhány kivételtől eltekintve – zavarodottak, erőtlének és tehetetlenek voltak; az október 23. utáni három-négy napon tett lépéseik nem csillapították az indulatokat.) Ha a hatalom megingása, összeomlása után lett volna a nyilvánosság elé lépő olyan politikai erő, mint például 1848-ban Kossuth „csapata”, 1918-ban a Károlyi Mihály mögé felzárkózó Magyar Nemzeti Tanács vagy az 1944 végén széleskörűen elfogadott Ideiglenes Nemzeti Kormány, a szétáradó indulatok mederbe terelődtek volna. A kommunista, magyar és szovjet „elv”-társai által napokig tehetetlenségre kényszerített, alaptermészetét illetően is határozatlan Nagy Imre, a „botcsinálta miniszterelnök” (Kende Péter) ennek a kívánalomnak nem tudott megfelelni.³¹ Az október 28. utáni napok történései – a kormány elfogadta a legfőbb politikai követeléseket, ígéreteket kapott a sztrájkok felfüggesztésére, amivel megnyílt az út a forradalom konszolidációja felé – a látszat ellenére nem a forradalom lezárását, hanem eszkalációját vetítették előre. Ha nem következik be november 4., a pillanatnyi szélsőséget a hatalmi harc megindulásakor szenvedélyes csatározások váltották volna fel. Nem csupán a különböző politikai pártok acsarkodása, hanem a rétegképviselőten alapuló, közvetlen választáson hatalmi pozícióba kerülő forradalmi szervek is egymásnak, illetve a közvetlen népképviselőt preferáló pártoknak estek volna. Ez nem a történelmietlen „Mi lett volna, ha...?”, hanem az október 28-át követő napok, hetek történéseiből kiolvasható tendencia.

Keveset tudunk az 1956-ban (újja)szerveződő pártokról, e pártok és a forradalmi szervek kapcsolatáról, az 1948 után elsorvasztott koalíciós pártok belső vitáiról, arról, hogy a katasztrofáltak és meghurcoltak hogyan vélekedtek a kollaboránsokról (a kommunisták mellé állt útítársakról), hogy az újjáalakuló pártokban milyen szerep jutott az egykori centrumnak és jobbszárnyaknak.³² Kende Péter közvetve jelzi ezt, amikor arról ír, hogy a pártok Budapesten léptek színre, vidéken inkább a helyi forradalmi szervezetek keresték a helyüket.³³ Ezt pontosítani kell: az egykori nem kommunista párttagok nem pártjuk képviselőiként, hanem mint megbecsült helybéliek kerültek a középpontba. Október utolsó és november első napjaiban különös, furcsa kapcsolat alakult ki a települési forradalmi bizottságok egykori szociáldemokrata és kisgazda – többnyire az 1948 után jobboldalinak bélyegzett, 1956-ban emberi magatartásuk és egykori közéleti szereplésük alapján élre kerülő – vezetői között: sokuk ellenezte újjáalakul-

ló egykori pártjuk szerepvállalását a közvetlen demokrácián és rétegvédelemlen alapuló szervezetben: a képviselői demokráciát parlamenti választások nélkül összegegyeztetetetlennek tartották a spontán módon szerveződő forradalmi szervezetek működésével.

Az értelmezőknek óhatatlanul foglalkozniuk kell Nagy Imre tevékenységének megítélésével is. Valódi demokratikus koalíciónak lehet-e nevezni Nagy Imre koalíciós kormányát? Kende szerint igen, mivel Nagy Imre antisztálinizmusában demokratikus értékek is helyet kaptak.³⁴ A „nemzeti függetlenségi irányba” elmozduló Nagy Imre mennyire nevezhető demokratának? Elég-e ehhez, hogy bevonta a hatalomba a kommunistákkal 1945 és 1947 között együtt kormányzó szociáldemokrata és kisgazdapárti politikusokat? Hogy „tényleges szövetségesként” kezelte a nem társutas Németh Lászlót és Bibó Istvánt?³⁵

Nagy Imre a diktatórikus szocializmustól nem a magántulajdonon és piacgazdaságon alapuló polgári demokrácia felé lépett vissza, hanem a kommunista diktatúra szelídített változata, a demokratikus szocializmus felé: nem is annak 1947-es változatához, hanem első miniszterelnöksége (1953–1955) időszakához szeretett volna visszatérni. 1956 októberének végén ez már nem elégítette ki a szabadság ízeire ráérzett emberek politikai-ideológiai igényeit.

A mérvadó értelmezések nem nélkülözhetik az árnyaltságot. Kende kitér ötvenhat sötét oldalaira is, amelyekről eddig jóformán csak torzított kádárista interpretációkból értesülhettünk. „Egy forradalom – írja – tele van mindig ijesztő elemekkel. Nemcsak azért, mert élesen megosztja a társadalmat, és többnyire – 1956 esetében biztosan – sok áldozatot követel, hanem azért is, mert egy forradalomerejű népmozgás garázda elemeket szabadít rá a társadalomra, és olyan bizonytalanságot teremt, amely az inaktív többség számára rettegések forrása.”³⁶

Arra sem sokan hívták fel eddig a figyelmet, hogy a forradalom esetleges győzelme után a magyar társadalom demokráciadeficitje komoly problémákat okozott volna. A forradalmi anarchián, írja Kende „a demokratikus szerveződés természetesen előbb-utóbb úrrá lehetett volna, a magyar közvéleménynek azonban nem sok fogalma volt arról, hogy egy szabad választásból kiformalódó modern képviselői demokrácia hogyan teszi helyükre a »kétes elemeket« (még ha nem is tud teljesen megszabadulni tőlük).”³⁷ E felismeréshez kellett az 1989 utáni másfél évtized számos negatív tapasztalata is.

Kende fontos lélektani megállapítása, hogy a forradalom önnön kudarcával szembesítette a rendszert: „A forrongás napjaiban mindenütt – a termelőegységekben csakúgy, mint a hivatalokban vagy a falusi közigazgatásban – nyilvánvalóvá vált, hogy a régi vezetők nem maradhatnak a helyükön (s a »vezető« fogalmába itt még a főkönyvelő vagy az üzletvezető is belesorolódott.) Ebben az értelemben a forradalom a megelőző évtized szociális mobilitását kérdőjelezte meg.”³⁸ Az ötvenhat utáni – nemegyszer irracionáli-

san kegyetlen – megtorlások nem választhatók el ettől: a saját vereségüket feldolgozni képtelen politikusok és funkcionáriusok bünbakkeresséssel vezették le a kudarcból és a megszágyenyülésből eredő frusztrációjukat.

POLGÁRHÁBORÚ

Kende könyvének egyik újdonsága, hogy felveti a kérdést: volt-e polgárháború 1956-ban? „Tulajdonképpen majdnem minden rendszerváltozásra törő forradalom szükségképpen (latens vagy nyílt) polgárháború is, amennyiben a megtámadott hatalomnak van valami társadalmi bázisa” – szögezi le. Ezt Gyáni úgy értelmezi, hogy Kende maga is akarva-akaratlanul *revolúciónak* és nem *forradalomnak* tartja ötvenhatot, hiszen – érvel Koselleckre hivatkozva Gyáni – „a modern forradalmi eseményekkel sohasem a polgárháborút, kizárólag az osztályharcot kapcsolják össze”.³⁹ Gyáni Kende példáinak felidézésével és értelmezésével saját elméleti felvetését erősíti, de arra nem tér ki, hogy ő milyen polgárháborús jelenségeket lát ötvenhatban. Pedig az elméleti problémánál sokkal izgal-

34 ■ Uo. 161. old.

35 ■ Uo.

36 ■ Uo. 174. old.

37 ■ Uo. 184. old.

38 ■ Uo. 185. old.

39 ■ Gyáni: *i. m.* 48. old.

40 ■ Kende: *i. m.* 115. old.

41 ■ Lásd erről: Jean-Pierre Derrien: *Polgárháborúk*. Jelenkor, Pécs, 2004. Különösen 153–162. old.

42 ■ Kende művének újdonsága, hogy „a szembenálló erőkről” is részletesen ír (52–61. old.).

43 ■ Kende: *i. m.* 94. old.

44 ■ Ötvenhat antiszemita vonatkozásaival több írásomban foglalkoztam: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv, XII. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Bp., 2004.. 147–185. old. (Németül: Antisemitismus in Ungarn zur Zeit der Revolution. In: Rüdiger Kipke (Hrsg.): *Ungarn 1956. Zur Geschichte einer gescheiterten Volkserhebung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2006. 87–110. old.; Elmismáskolt antiszemizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci linccselés. *Élet és Irodalom*, 2004. augusztus 20. 8–9. old.; A tagadott, a kibukó és az álcázott előítéletesség. Ötvenhatosok az antiszemizmusról. *Szombat*, 2006. október, 19–21. old.

45 ■ Valamennyi példa a megtorlási iratok kivonatait tartalmazó adatbázisból való: *Az '56-os megtorlás adatbázisa. Személyek és fotók. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás a budapesti jogszolgáltatási iratok tükrében*. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2006. CD-ROM.

46 ■ Kende: *i. m.* 95. old.

47 ■ Gyáni Gábor: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. *Forrás*, 2006. október, 27–39. old. Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború, *i. m.*

48 ■ Ez kontrollálható, míg a tüntetéseken résztvevők társadalmi hovatartozásáról nehéz lenne egzakt statisztikát készíteni. Természetesen nem csupán az október 23-i tüntetésekre vonatkozna az elvégezhetetlen utólagos vizsgálat.

49 ■ Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború, *i. m.* 42. old.

50 ■ Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. *Szociológiai Szemle*, 1992. 2. szám, 61–84. old. Legújabb kiadása in: *Írások a forradalomról*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2006. 18–76. old.

51 ■ Tóth Agnes: Vádoltak–vádak–ítéletek Bács-Kiskun megyében 1956 után. *Forrás*, 38. évf., 10. szám, 57–65. old.

52 ■ Váli: *i. m.*, különösen a címadó utolsó fejezet.

masabb az a kérdés, hogy mivel támasztható alá, hogy ötvenhat polgárháború is volt. Kende a forradalom polgárháborús jellegéről írva csak a bukott rendszer híveit említi, akik többnyire megbújtak a forradalom alatt.⁴⁰ Hol itt a polgárháború? Polgárháborúban honfitársak harcolnak honfitársaik ellen: a hatalom parancsának engedelmeskedő rendőri és katonai egységek próbálják levérni a fenyegetett rendszer ellen lázadókat.⁴¹ 1956-ban az október 28-i fordulatig polgárháború volt Magyarországon, amennyiben az erőszakos szervek engedelmeskedtek a központból jövő parancsoknak, és tárgyalásos megoldás helyett tömegoszlató sortűzzel vagy egyéb erőszakos módon verték szét a tüntetőket, harcba keveredtek az utcai fegyveres csoportokkal: magyarok lóttak magyarokra. A kormány (és a párt) azért is ismerte el október 28-án nemzeti demokratikus mozgalomnak az október 23-án kezdődött forradalmat, mert a katonák és a rendőrök közül egyre többen álltak át a felkelők oldalára. A kiszolgáltatott és erőtlén régi-új vezetés nem tehetett mást: jóváhagyta azt, amin nem tudott változtatni.

ÖTVENHAT SZEREPLŐI, AVAGY A TÁRSADALOM-TÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉS PROBLÉMÁI

Kende két fejezetben is – *A megmozdult erőkről, Milyen erők miféle célokért?* – vizsgálja a résztvevők társadalmi összetételét.⁴² Három csoportot különböztet meg: az elsőbe sorolja a forradalmat előkészítő, 1945 után „helyzetbe jutó” fiatal értelmiségieket (köztük a saját korábbi nézetüket felülvizsgáló kommunistákat), a másodikba a munkásokat, a harmadikba pedig az „utca népét”.

Kitüntetett helyet biztosít a munkásoknak és a munkástanácsoknak, s úgy látja, hogy a munkásság anti-kommunista érzülete a november 4. utáni időszakban manifesztálódott.⁴³

Viszonylag keveset tudunk az október 24. és november 4. közötti munkástanácsokról. Mint minden forradalmi szervezetben, bennük is bonyolultan tükröződtek a (munka)helyi viszonyok és a forradalom alatti gyors és nemegyszer ellentmondásos történések. A Nagy Imre-kormány szerette volna biztos támaszainak feltüntetni őket. Valójában ezekben a fluktuáló vezetésű és változó összetételű szervezetekben számos példa akadt a növekvő kommunistaellenességre, illetve nemegyszer az ezzel összefonódó antiszemitizmusra is.⁴⁴ (Budapestben a III. kerületi Textilfestő Gyárban egy 54 éves munkástanács tag több alkalommal tett antiszemitá kijelentéseket. A XX. kerületben az Építő- és Vegyipari Gyártó Vállalat Soroksári úti telepén egy 37 éves munkástanács tag javasolta a kommunisták és zsidók elbocsátását, illetve alacsonyabb beosztásba helyezését. A Csepeli Kerékpárgyár munkástanácsának 44 éves tagja a „kommunista és zsidó” igazgató leváltására tett javaslatot. A XVI. kerületi Elektromos Műszerkészülékek Gyárában a munkástanács 54 éves elnökhelyettese „tiltot-

ta az »elvtárs« megszólítás használatát, kommunista- és zsidóellenes kijelentéseket tett. Listát készített a gyárban dolgozó kommunistákról, és azt a kapura függesztette.”⁴⁵)

Az „utca népének” bizonytalan a szociológiai tartalma. Kende kiemeli a fegyveres harcosokat, akik az október 23-i néplázadást forradalomná, szabadságharcná tették.⁴⁶

Gyáni Gábor viszont egyenesen a társadalomtörténeti megközelítésben látja a kutatás új útját. Erre maga is vállalkozott a *Forrás* évfordulós számában, majd a *BUKSZ*-ban tovább árnyalta hipotézisét, s a forradalom pluralitását, heterogenitását hangsúlyozta.⁴⁷

Ő is három makrocsoportot különít el, melyek azonban nem mindenben egyeznek a Kendééivel: a „revizionista” – a sztálinista doktrínát felülvizsgáló – kommunista értelmiséget, az egyetemistákat és a nagyipari munkásságot. Az egyetemistákat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy ötvenhat fiataljainak lázadása beilleszthető a nyugati országokban a második világháború végétől érlelődő és a hatvanas években kiteljesedő nemzedéki szubkulturális lázadási folyamatba. Ez nem tűnik meggyőzőnek.

A foglalkozás és a forradalmi szerepvállalás módja (egyetemisták, fiatalok, „pesti srácok”) szerinti csoportosítás, valamint a társadalmi munkamegosztás – munkások, parasztok, értelmiségiek – szerinti csoportosítás más-más szempont szerint különbözteti meg egymástól ötvenhat szereplőit, állapítja meg Gyáni, s szót ejt arról is, hogy kategorizálása ellentmond ötvenhat „népi” jellegének: annak ugyanis, hogy a forradalom szereplői között a társadalom minden rétege képviseltette volna magát.⁴⁸ Mintegy önmagát is felülbírálván írja: „Külépve a főváros, valamint a nagyobb vidéki városok határain, nyomban szembeötlök [...] a parasztság egyes elemeinek forradalmi szerepvállalása.”⁴⁹ Tyekvicska Árpád és Tóth Ágnes írására hivatkozik. Tyekvicska egy Nógrád megyei falu mikroszociológiai vizsgálata alapján jutott arra a következtetésre, hogy a falu új vezetése a település sok sérelmet szenvedett, a kommunista hatalomátvétel előtt a helyi közelethez jártas tekintélyes parasztgazdáiból, illetve az ő rokonaikból került ki.⁵⁰ Hasonló következtetések vonhatók le Tóth Ágnes Bács-Kiskun megyére vonatkozó elemzéséből is.⁵¹

Bár Kende és Gyáni egyaránt nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi csoportok szerinti vizsgálatnak, Gyáni úgy látja, hogy Kende némileg alábecsüli ezt a szempontot, amikor a forradalom okai között az eliten belüli szakadásra, nem pedig a „mobilitási csapdára” helyezi a hangsúlyt. Gyáni – Kendével ellentétben – elsősorban nem a *szellemi elit megosztottságával*, hanem a társadalom korabeli állapotával magyarázza a forradalom kitörését. (Szerinte Kende e tekintetben Váival van egy véleményen, aki a *hatalom politikai meghasonlásában* látta a forradalom kirobbanásának egyik fő okát.⁵²)

A bevallottan az eddigi kutatási eredményekre építő Kende olyan problémákat is felvet, amelyekkel eddig

a történettudomány nemigen foglalkozott, s amelyek saját korábbi véleményét is más megvilágításba helyezik. Rainer M. János árnyalt megfogalmazásában: „Azal, hogy Kende a kommunista reformer értelmiséget lényegében az ifjúsághoz sorolja, a munkásság aktivitását pontosan körülhatárolja (az üzemi munkástanácsokban), a forradalmi tömegakciók résztvevői körét pedig az »utca« saját bevallása szerint is körvonalazatlan szociológiai kategóriájába sorolja, mintha azt akarván aláhúzni, hogy a magyar forradalomnak nem volt vezető osztálya. Mintha azt sugallná: lehet, hogy a forradalom kifejezés transzhisztórikus fogalom, de akkor a magyar eset nem támasztja alá azt a véleményt (avagy elvárást), hogy osztályalapon leírható.”⁵³ S ezzel a társadalomtörténeti kategóriákat feloldó Gyánihoz közelít.

A Kende és Gyáni által egyaránt szorgalmazott társadalomtörténeti megközelítés nem előzmény nélküli. Kecskeméti Pál már 1961-ben a forradalom társadalmi bázisának vizsgálatát állította monográfiája középpontjába.⁵⁴

A társadalmi rétegek szerepvállalására összpontosító vizsgálódás ellen több érv is felhozható. Minden váltságos forradalomba torkolló időszak azokat az embereket mozgatja meg elsősorban, akik helyzetüknél fogva – közösségben élve, csoportosan dolgozva – fogékonyabbak a lázadásra. Ilyenek a különböző értelmiségi körök, az egyetemista diákok és a munkások, akik naponta érintkeznek egymással, van módjuk véleményt cserélni és terjeszteni. 1956 őszén a hatalom nem gátolta a Petőfi Kör működését, a gyárakban „panaszbizottságok” létrehozásával kívánta bizonyítani, mennyire szíven viseli a munkások sorsát, az új tanév-re készülők diákok táborozásai pedig mintegy próbái lettek a nagy őszi fellépésnek.

A társadalmi rétegek felőli vizsgálódás relevanciáját talán az kérdőjelezi meg leginkább, hogy éppen a legszámosabb réteget, a vidéken, falun mezőgazdaságból (is) élők sokaságát hagyná ki a forradalom szereplői közül, pontosabban az ő közéleti szerepvállalásuk újszerűsége, a magukra hagyott helyek problémamegoldó kreativitása maradna feltáratlanul.

Az életutakat feltáró esettanulmányokban és a helytörténeti munkákban talán árnyaltabban lehetne megmutatni ötvenhat társadalmi sokszínűségét. A következő kérdésekre lehetne keresni válaszokat: Hogyan zajlott az új vezetők kiválasztása, kiválasztódása? Milyen szerepe volt ebben a tömegindulatoknak és az egyéni érzelmeknek? Milyen személyiségjegyek kellett a vezetővé váláshoz, s a kiválasztottak hogyan éltek az önként vállalt, illetve nemegyszer rájuk ruházott rendkívüli hatalmukkal? Stb.

Különösen a helytörténetírás magas szintű művelése kívánatos, amit alátámaszt Tóth Ágnes erre példát mutató írásának megállapítása is: „a városok és járási székhelyek bár rendelkeztek koordináló, irányító szereppel, de nem koncentrálták oda az események, minden település társadalma végrehajtotta a maga forradalmát.”⁵⁵

ÖTVENHAT ÉS A MAGYAR MÚLT

„A történelem tovahaladása azon alapszik, hogy az egyszer megszerzett tapasztalatok potenciálisan megismételhetők, nem csupán a módszeres felelevenítésnek köszönhetően, hanem azért is, mert maguk a tapasztalásmódok szerkezetileg ismétlődnek – különben a történelem megragadhatatlan lenne. Ami csakugyan változik, az sokkal kevesebb, mint amit a résztvevőket érő szubjektív és egyszeri meglepetések sejtenei engednének. [...] Minden váratlanul egyszeri történet magában rejteti saját lehetőségkörülményeinek struktúráit, tartalmaz olyan véges és korlátos mozgásterű lefolyási kényszereket, melyek más sebességgel változnak, mint ahogy maguk az események zajlanak. Ha erre az időbeli sokrétűsége fordítjuk a figyelmünket, mindennemű történelem a lehetséges ismétlődések terének bizonyul.”⁵⁶ Ez az okfejtés ötvenhat kontinuuus sajátosságaira is vonatkozatható.

Kende Péter az 1944–46-os rendszerváltozást nem különíti el a kommunista hatalomátvétel, a fordulat éveitől (1947–1949), így a két időszak közös sajátossága – a szovjet megszállás – elhomályosítja, hogy Magyarországon a második világháborút közvetlenül követő bő másfél évben államilag korlátozott piacgazdálkodás folyt, s a politikai hatalmat – mint a nyugati országok többségében is – a szocialista pártok a polgári pártokkal együtt gyakorolták. Ez az új konstelláció gyökeres szakítást jelentett az avitt Horthy-rendszerrel, s egy új típusú polgári demokrácia megvalósításával kecsegtetett. Ezért volt ötvenhatban 1945-nek pozitív csengése is, amit mindenekelőtt azoknak a helyi forradalmi vezetőknek a megválasztása és közmegebecsülésnek örvendő tevékenysége bizonyít, akik 1945 és 1947 között egyszer már a helyiek előljárái vagy politikai vezetői voltak, s a kommunista hatalomátvétel éveiben tették őket félre a kommunistákkal kiegyező (párt)vezetők. Így már érthetőbb a párhuzam 1956 és 1989 között, mely utóbbi 1945 pozitív örökségét is magába foglalta.

Kende szerint 1956-ban az emberek nem tekintették követhető mintának az 1945 utáni átalakulást. Vajon csak a függetlenség vágya és a diktatúra gyűlölete vezetett ötvenhathoz? Az *Eltékozolt forradalom?* nem egy helyen azt sejteti, hogy szerzője 1956-ban az 1953 nyara utáni Nagy Imre-érát tekintette olyan mintának, amely a felkelők többségének igényét kielégítette. Könyvéből ugyanakkor az antikommunizmussal ösz-

53 ■ Rainer M.: *i. m.* 103. old. (kiemelés az eredetiben).

54 ■ Paul Kecskeméti: *The Unexpected Revolution. Social Forces in the Hungarian Uprising.* Stanford University Press, Stanford, 1961.

55 ■ Tóth Ágnes: *i. m.* 61–62. old.

56 ■ Reinhart Koselleck: *Tapasztalatváltozás és módszerváltozás.* Korall, 2006. március, 48–49. old.

57 ■ Kende: *i. m.* 91. old.

58 ■ 1956 múltmítáiról részletesen lásd Standeisky Éva: *Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban.* *Történelmi Szemle*, 2006., 1–2. szám, 91–119. old.

59 ■ Kende: *i. m.* 119. old.

60 ■ Gyáni: *Forradalom, felkelés, polgárháború, i. m.* 48. old.

szefonódó szovjetellenesség dominanciája is kiolvasható, amiből viszont a kommunista reformer megoldás kilátástalanságára következtethetünk.

Kende ír a forradalmat előkészítő fiatal értelmiségiekről és az 1945-ben félreállított, 1956-ban passzív régi értelmiségről, nem említi azonban azokat, akik sem az egyik, sem a másik csoportba nem tartoztak.⁵⁷ 1956-ban csupán tíz-tizeneg év telt az 1945–46-os felemás demokratikus kísérlet óta, amely nem mosható össze a későbbi „népi demokráciával”. A második világháborút követő egy-két év demokráciamintái hatással voltak ötvenhat szereplőire: nem csupán a felnőttekre, hanem azokra is, akik tízenévesen tapasztalták meg, hogyan lehet a Horthy-rendszertől eltérő társadalmat építeni.⁵⁸

Sokan hivatkoznak arra, hogy 1956-ban senki sem akarta a visszatérést az 1945 előtti világhoz, melyen feltehetően a Horthy-rendszert értik. A bőségesen idézhető korabeli források közül Kende Ravasz László református püspököt idézi: „Még gondolni se merjen senki az elmúlt korszakok rendszerének visszaállítására!”⁵⁹ Vajon Ravasz miért tartotta szükségesnek, hogy deklarálja ezt az elhatárolódást? 1956-ban valóban nem élt semmi nosztalgia a Horthy-rendszer iránt? A korabeli megnyilvánulások és az 1989 utáni magyar valóság ismeretében ez nehezen hihető. Valószínűbb, hogy az 1945 előtti rendszert nyilvánosan elutasítók nyilatkozatai a Szovjetunió és magyarországi hívei megnyugtatását célozták, mintegy kivédve ezzel az ellenük a korábbi években gyakran felhozott vádat: aki nem szolgálja a „népi demokráciát”, az a letűnt Horthy-érát sirja vissza. Ötvenhat szereplőinek jelentős hányada a Horthy-korszakban nőtt fel, és gondolkodásmódjában, szokásaiban őrizte a letűnt időket, mindenesetre köze volt hozzájuk. A diktatúra nyomása alatt korábbi nézeteik konzerválódhattak, megmerevedhettek. E kérdésben a bizonytalanság csak mentalitástörténeti vizsgálódásokkal csökkenthető.

Kende és Gyáni egyaránt a társadalom ötvenhatos állapotában, frusztráltságában látja a forradalom kirobbanásának legfőbb okát. De míg Kende a politikai elit megosztottságát hangsúlyozza, Gyáni a sztálini diktatúrának az egész társadalomra tett negatív hatását. Önmagában egyik koncepció sem ad választ arra, miért éppen Magyarországon lett az általános elégedetlenségből, társadalmi feszültségből robbanás. Ennek a feltárása és „fogalmi megítélése” (Gyáni Gábor) folyik most. Gyáni az eddigi kutatásokat értékelve jutott arra a következtetésre, hogy a fogalmi dilemmák tudományos tisztázása azért is sürgető, „mert még a forradalom »tényértéke« is ettől remélheti folytonos megújulását”.

Eddig többnyire arról folyt a vita, hogy ötvenhat (nép)felkelés volt-e vagy pedig forradalom és szabadságharc. Vannak, akik választanak a kettő között, mások – így Kende Péter is – nem tartják fontosnak ezt a

különbségtételt. Ötvenhat ez is, az is lehetett. Nem az események fogalmi minősítése, hanem az indítékok, az összefüggések feltárása és értelmezése az elsődleges.

Gyáni a forradalommal foglalkozó történelemelméleti munkákban foglaltakat továbbgondolva mintegy kettéhasítja a forradalom fogalmát a francia forradalom előtti értelemben használt, visszatérés, körforgás jelentésű *revolútióra*, illetve a jövőre fókuszáló *forradalomra*. Szerinte ötvenhat *revolútio* volt, azaz visszatérési kísérlet a sztálinista-rákosista diktatúra előtti időszakhoz: nemzeti felkelés az országot megszállva tartó, saját zsarnoki rendszerét ránk kényszerítő Szovjetunió ellen, amit nem lehet valami gyökeresen új teremtésére irányuló rendszerváltoztatási kísérletnek tekinteni. „Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (amely persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető tehát minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideologikus) értelmében, legföljebb *revolúciónak*. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalom továbbvitelének és magasabb szintre emelésének” – írja.⁶⁰

Gyáni a javaslatából következő lényegi kérdést – hova akart visszatérni a magyar társadalom október 23. után? – éppen csak érinti, amikor 1956 restaurációs jellegéről ír. Nem mindegy azonban, hogy az emberek az 1953–55-ös, az 1947–48-as, az 1945–1946-os vagy netalán az 1945 előtti állapotokat akarták-e restaurálni. Mégis éppen ebben rejlik az 1956-os *forradalom* lényege: 1956 őszén egymás mellett, olykor egymásba gabalyodva létezett a szocializmus megvalósíthatóságát valló forradalomhívók és a polgári demokratikus forradalom kiteljesítését kívánók – hogy csak a két főbb csoportot említsem – egymásnak ellentmondó jövőképe. Ötvenhat mindkét vonatkozásában visszafordulás – *revolútio* – volt 1918–19, illetve 1945–46 felé.

Előreviszi-e a tudományos diskurzust, ha ki-ki leteszi a voksát az egyik, a másik vagy a harmadik értelmezés mellett? Nem gondolom, hogy ez lenne ötvenhat kutatása kapcsán a legfontosabb. Elköteleződni lehet bármelyik mellett, de a „címke” nem hat(hat) ki a részletes vizsgálódásokra, az át- és újjáértelmezésekre. Viszont a rölük folytatott vita valóban új szempontokat adhat ötvenhat tudományos megközelítéséhez. □